

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNY DÉLKELET-EURÓPAI EREDMÉNYEI ÉS FELADATAI

HADROVICS LÁSZLÓ

Előadásom címét kissé tágabban értelmezem, valójában a közép- és délkelet-európai nyelvi közösség problémáiról fogok beszélni.

Nem sok szót kell arra vesztegetnünk, hogy a magyart mint finnugor nyelvet milyen sajátságok választják el a közép- és délkelet-európai nyelvektől, viszont nem árt emlékezetbe idézni, hogy milyen sajátos vonások rokonítják velük. A magyart sem történetében sem jelenében nem lehet elszigetelten szemlélni. Története folyamán számos szomszéd és távolabbi nép nyelvéből vett át jelentős elemeket, jövevényszavakat, tükörfordításokat, speciális szójelentéseket, frazeológiai fordulatokat. Ugyanakkor maga is jelentősen gazdagította a szomszédos nyelveket részint ősi magyar, részint idegenből átvett és magyarrá formált latin, német, szláv, sőt olasz és török elemekkel is. Ezeken a kölcsönhatásokon túl, a magyar és a szomszédos nyelvek fejlődésében számos rokon vonás ismerhető fel, amelyek nem annyira egymásrahatásból, mint inkább a fejlődés párhuzamoságából magyarázhatók. A nagy nyelvteremtő folyamatok, mint pl. a nomadizálásból áttérés a megtelepült életformára, a kereszténység felvétele és az egész középkor egyházi és vallási fejlődése, az állami és társadalmi struktúrák kialakulása, majd a nagy szellemi áramlatok, mint a humanizmus, a reformáció és ellenreformáció, a felvilágosodás, a nemzeti romantika, a polgári liberalizmus és körünkben a nagy társadalmi átalakulás nyomában a szocializmus építése, olyan nyelvi párhuzamosságokat, olyan nyelvi integrációt eredményeztek, amely szinte kényszerít bennünket, hogy e nyelvek problémáit egységben látva értelmezzük. E történeti tényekből a magyar nyelvtudománynak igen komoly feladatai adódnak, nemcsak saját nemzeti nyelvünkkel, hanem a szomszédos nyelvekkel kapcsolatban is.

A rövidre szabott idő természetesen nem engedi meg, hogy részletesebb fejtegetésbe bocsátkozzam, ezért inkább az egyes nyelvészeti diszciplínákat szem előtt tartva igyekszem bemutatni az eddig elért eredményeket és egy másik szempontból vázolni az előttünk álló feladatokat. Eleve kikapcsolom ebből a körkép-ből az oroszot, mert ez egymagában is olyan jelentős, hogy ilyen szűkre szabott keretben nem lehetne vele méltó módon foglalkozni.

A magyar nyelvtudománynak mindig is erőssége volt a jövevényszó-kutatás. Érthető ez azért is, mert a magyar múlt, különösen a régmúlt folyamataira, más népekkel való érintkezések nyomaira egyéb tudományos eszközök mellett vagy

azok híján, mindig is a nyelvészet eredményei tudtak a legtöbb fényt deríteni. E tekintetben egészen nagy lépéssel jutottunk előbbre az utolsó évtizedben. Kollektív erőfeszítéssel elkészült a Magyar Nyelv Történeti Etimológiai Szótára. Hosszan lehetne e munka érdemeit dicsérni, én itt inkább csak egy-két szempontra mutatok rá. A Gombocz és Melich által elindított Etimológiai Szótárral szemben óriási előnye, hogy elkészült. Hiába tűzött maga elé annak idején a két kiváló szerző minden tekintetben szinte ideális mértékű célt, a munka torzóban maradt. Az új vállalkozás megmutatta, hogy egy ilyen munkát csak maximalista törekvések nélkül, kifogástalan tudományossággal, de a terjedelmet emberi mértékre szabva, nagyon céltudatos, nagyon fegyelmezett erő- és időbeosztással és csakis kollektív munkával lehet aránylag rövid idő alatt elkészíteni (1967–1976). Jól ismerem ezt a munkát, mint lektor is közreműködtem benne, azóta is naponta forgatom, s legjobb meggyőződéssel állíthatom, hogy anyaga bőségével, a feldolgozás tudományosságával messze felülmúlja a hozzánk hasonló lélekszámú népek ilyen vállalkozásait.

Megoldandó feladat természetesen még bőven maradt. Én itt csak a közép- és délkelet-európai térséget nézem, s ebben igyekszem a nyelvünket ért illetőleg a belőle kisugárzó hatásokat egységben látni.

A magyar nyelv szláv jövevényszavait illetően szerencsés helyzetben vagyunk. Még 1955-ben elkészült Kniezsa István nagy munkája, amelyben az egész korábbi szakirodalom kritikai megrostálásával és számtalan forrásmunka felhasználásával sikeresen választotta el egymástól a biztosan szláv eredetű anyagot a bizonytalantól és a biztosan nem szlávótól. Ez a mű ismét kitűnő összefoglalás, minden további kutatásnak ebből kell kiindulnia. A tennivalók ezen a területen most már olyanok, amelyeket a hagyományos etimologizáló módszerekkel nem lehet elvégezni. Mindkét oldalon az eredeti forrásokhoz kell visszamenni. Itt csak két területet említek, ahol a részletesebb forrástanulmányok eredményesek lehetnek. Az egyik az ó-orosz jövevényszavak kérdése. Magam újra elővettem az *óriás* szavunkat és az ó-orosz krónikák tanulmányozása meggyőzött arról, hogy a régebben teljesen elvetett származtatást mégis el kell fogadnunk. Szavunk az ó-orosz *varjag* népnév többes számú *varjaži* alakjának átvétele, mint ahogy az *olasz* név is a többes számú *vlasi* népnévből származik. A másik nagyon elmélyülő forrástanulmányt igénylő munka lenne már a Duna-medencében való megtelepedés után a magyar–szláv együttélés első évszázadainak feldolgozása. Tüzetesebben meg kellene vizsgálni a szlávok szerepét a magyar állami, jogi, társadalmi, egyházi élet alapjainak kialakításában. Ezt csak az archeológia, a történettudomány, valamint a nyelvészet eredményeinek komplex hasznosításával lehetne elvégezni. Az egész kérdést vagy egy nagyobb részletét, el tudnám képzelni mint akadémiai doktori értekezés témáját.

Az egyes szláv nyelvekből később átvett elemekkel kapcsolatban új eredményeket már csak speciális területeken és csak nagyméretű új forrásanyag feltárásával remélhetünk. A legjobb példa erre magyar–szlovák viszonylatban a

bányászati szakterminológia története. Gregor Ferenc akadémiai doktori értekezésében főleg levéltári kutatások alapján bemutatja, hogy a bányamunkában a német–magyar–szlovák együttműködés folyamán hogy honosodnak meg nálunk idegen szakkifejezések, közöttük nem egy éppen szlovák formában. Ez a munka egyúttal igen jó példa arra, hogyan kell egy lényegében nyelvészeti feladatot a tárgy történet oldaláról megközelíteni és éppen ezzel a módszerrel a leg-sikeresebben megoldani.

Nem annyira jelentős, mint a szláv, de a népi érintkezés megismeréséhez igen fontos a románból a magyarba átkerült szóanyag. Ezt majd akkor lehet igazán alaposan feldolgozni, ha teljesen megjelenik Szabó T. Attilának monumentális szótára az Erdélyi Magyar Szótörténeti Tár. E munka jelentőségét már a megjelent első kötet alapján többen méltatták. Én itt csak közép-európai rokonságára szeretnék rámutatni. Utolsó tagja ez annak a nagy sorozatnak, amelyben az egyes szerzők a nemzeti öneszmélés mozgósító erejétől, az anyanyelv iránti mélyszéles szeretettől áthatva, nagy egyéni erőfeszítéssel, rendszerint egy-egy élet munkájával hoztak létre nagyarányú, ma is elsőrendű forrásnak számító szótári alkotásokat, mint a lengyel Linde vagy a cseh Jungmann. Addig is, amíg Szabó T. Attila művének további kötetei meg nem jelennek, mind Erdélyben, mind nálunk folyik a magyar nyelv román elemeinek feldolgozása. Nálunk Bakos Ferenc készített a témából akadémiai doktori értekezést.

Sokkal kevesebbet foglalkoztunk a szóátvételeken túlmenő nyelvi érintkezési problémákkal. Ismeretes, hogy régebben nagy vita folyt arról, vajon a magyar igekötő-rendszer kialakulásában voltak-e jelentős szláv hatások. E kérdést újabban nem vizsgálták tüzetesen, legfeljebb utaltak rá (mint Soltész Katalin a legrégebb igekötőinkkel foglalkozó munkájában). A kérdés engem is érdekel, és készülő magyar jelentéstanomban egy fejezetet szánok neki. Itt csak röviden annyit, hogy éppen az igekötőknek rendszerben való vizsgálata arról győzött meg, hogy jelentősebb hatás nem mutatható ki.

Hasonlóan aránylag kevés szó esett Asbóth és Melich kora óta a szláv mintára alkotott magyar tükörszókról és a szlávból átvett jelentésekről. Csak legújabbban gazdagodtunk egy ilyen irányú jelentős munkával. Kiss Lajos (NytudÉrt. 92. sz., 1976) mintegy százhetven olyan magyar szót vizsgált meg, amelyeknél a szó szerkezete és jelentése vagy biztosan szláv mintára utal (mint pl. *nagyhét*), vagy amelyeknél a szláv–magyar párhuzam legalábbis feltűnő, és a szláv minta hatása nem zárható ki. Vannak viszont esetek, amikor éppen a magyar szolgált mintául. A szerző azzal, hogy igen széles körű szemantikai vizsgálatokat végzett, tükörszó-kutatásunk szemhatárát lényegesen bővítette.

Az ellenkező irányú átvételek kérdése ugyancsak régóta foglalkoztatja a magyar és némileg a külföldi nyelvtudományt is. Egyelőre számos részletmunka foglalkozott a magyar szókinccsnek a szlovák és cseh, az ukrán, a szerb–horvát, a bolgár nyelveket érintő kisugárzásával, de igazi nagy szintézis csak egy készült el, Tamás Lajos: *Etymologisch-historisches Wörterbuch der ungarischen Elemente*

im Rumänischen (1966). Ez a munka mind anyagbőség, mind kritikai feldolgozás tekintetében méltó párja Kniezsa István szláv jövevényszavainak. Szerb-horvát irányban magam próbálok egy hasonló szintézist adni, teljességre törekedve a régi szóanyag bemutatásában. A szócikkek az *s* betűig ki vannak dolgozva.* A szó-tári részhez történeti és nyelvtani fejtegetések csatlakoznak. Az ilyen feldolgozás nehézségeit nem az eredeti magyar elemek jelentik, mint pl. *hordó, ménes, ország, város*, hanem az olyan latin, német, olasz szavak, mint *lám-pás, sáfár, saláta*, amelyeknél a magyar közvetítés feltevését hangtani érv nem támogatja. Az ilyen esetekben csak nagyon körültekintő forrástanulmány alapján és a szóföldrajzi viszonyok mérlegelésével lehet dönteni.

A magyar nyelvtudomány számára sajátos feladatot jelent a hazánk területén élő nemzetiségek tájnyelveinek és az esetleg itt kialakult regionális irodalmi nyelveknek feldolgozása. E tekintetben szlovák területen állunk legjobban. Még 1953-ban Király Péter feldolgozta a 18. századi kelet-szlovák nyomtatványok nyelvét, majd részletesen foglalkozott a nyelvkeveredés kérdésével, ugyancsak ő összeállította a legrégebb szlovák nyelvemlékek elemző jegyzékét. Gregor Ferenc-cel együtt elvégezték a hazai szlovák nyelvátlasz munkálatait. Décsy Gyula egy 17. századi szlovák orvosi könyvről készített igen alapos nyelvészeti monográfiát (1956).

Nyelvjárástani monográfiaként Sipos István a bükki huták, Gregor Ferenc Pilisszentlászló szlovák nyelvjárását dolgozta fel, a magyar–szlovák nyelvkeveredés problémáival igen tüzetesen ismét Sipos István foglalkozott. Hazai ukrán témákról Dezső László számos nyelvjárástörténeti tanulmányt és egy nagyobb összefoglaló munkát tett közzé (1967), Rot Sándor a magyar–ukrán nyelvi érintkezéseket szélesebb kárpáti areális perspektívában igyekezett megvilágítani. Magam a nyugat-magyarországi horvátok 18–19. századi irodalmi nyelvét dolgoztam fel, a szerb-horvát nyelvjárásokról Sztepanov Predrag számos gyűjtőpont egyéni feldolgozásával készített kandidátusi értekezést.

A magyarral kevésbé vagy egyáltalán nem érintkező szlavisztikai témák közül is több felkeltette a magyar szlavisták figyelmét. Molnár Nándor az ószláv nyelv tükörszavairól írt igen alapos munkát, Dezső László akadémiai doktori értekezésésként feldolgozta a 14. század végéig terjedő szerb-horvát nyelvemlékek mondattanát. Egy nagyon aktuális témát, az idegen szavak alaki és mondattani beilleszkedését a szerb-horvát nyelvben választotta kandidátusi értekezésnek Nyomárkay István. A lengyel frazeológiával intenzíven foglalkozik Morvay Károly, akinek e tárgykörből Lengyelországban is jelennek meg cikkei.

Inkább gyakorlati célokat követnek a magyart egy-egy idegen nyelvvel ösz-szevető kutatások. Régi problémája a fordítóknak és nyelvoktatóknak egy-egy nyelv sajátos szintaktikai szerkezeteinek, frazeológiai fordulatainak visszaadása egy másik nyelvben. Annak vizsgálatát, hogy mennyiben egyeznek és mennyiben

* A szócikkek kidolgozását azóta befejeztem.

térnek el egymástól a nyelvi eszközök, régebben nem tekintettük tudományos feladatnak, az utóbbi időben azonban egyre inkább kiderült, hogy az ilyen „összevetésekből” nyert felismerések nemcsak gyakorlati célokra, hanem általános nyelvészeti szempontból is hasznosíthatók. E téren hasznos együttműködés alakult ki az újjvidékiekkel. Magyar részről e kutatások irányítója Dezső László. Sikeresnek mondható az együttműködés a lengyelekkel is, e téren Morvay Károly és Janusz Bańcerowski dolgoznak eredményesen. Az összevető kutatások körébe vág Somhegyi Gyula a magyar és szerb-horvát frazeológia párhuzamosságait vizsgáló disszertációja. Mindezekhez járul természetesen a folyóiratainkban vagy szlavisztikai katedrák kiadványaiban megjelenő, kisebb-nagyobb részletkérdésekkel foglalkozó hosszabb-rövidebb cikk.

Ez a futólagos áttekintés csak nagy vonásokban adhatott képet az eredményekről vagy az éppen folyamatban levő munkákról. Hogy mik volnának a további feladatok? Ez részint az elmondottakból adódik. Meg kell látnunk, hogy hol vannak fehér foltok. Mindeddig nem sikerült pl. kiképeznünk egy olyan magyar szakembert, aki megfelelő módon tudna a szlovénnel foglalkozni. A salzburgi egyetemen egy szlovén származású asszisztensnő Maria Petrov-Slodnjak kezdte el a szlovénben levő magyar elemek feldolgozását. Első ilyen irányú cikke nálunk fog megjelenni.*

De ezen túlmenően a felsorolásból látható, hogy a nyelvi kérdések megragadása és feldolgozása, egy-két kivételtől eltekintve főképp a nyelvészeti diszciplínák szempontjai szerint történt. Én ezzel egy másik szemléleti módot szeretnék szembeállítani, nevezetesen az összetartozó kulturális táj és az ebben munkáló nyelvteremtő erők szemléleti igényeit. Szintézisekben kellene bemutatni, hogy milyen közös, ill. eltérő vonásokat alakított ki a kereszténység felvétele, s vele az egész középkor egyházi és vallási fejlődése. Hogyan indul meg már a középkorban a görög és latin minta nyomán egy nagyarányú nyelvújítás, tükörszóképződés. Mit hozott a reformáció és ellenreformáció ott, ahol volt polemikus irodalom, és milyen a nyelvfejlődés ott, ahol ilyen nem volt. Mik pl. a barokk prédikáció jellemzői? Milyen az állami és társadalmi struktúrák, a jogszolgáltatás terminológiája? Mennyiben itatódik át a nemzeti nyelv latinnal. A magyar és lengyel között e tekintetben bámulatos párhuzamosságok vannak. Továbbá a felvilágosodás és nemzeti romantika hogyan indítja el a purizmust, mik lesznek az egyes nyelvújítások maradandó értékei, és hogy szabnak egészen új irányt a nyelvfejlődésnek? Mit hoz a 19. század második felének liberalizmusa, a rengeteg új áru fajta elterjedése, új szórakozások, sportok meghonosodása, új polgári társadalmi érintkezési formák átvétele? Mit jelent a szélesebb néprétegek érdeklődése a napi politika, a társadalmi kérdések iránt? Mekkora szerepet játszik a fiatalabb irodalmi nyelvek normáinak megszilárdulásában a hírközlés meggyorsulása, az újságolvasás általános elterjedése, az irodalmi olvasóközönség bázisainak kialakulása? És

* A cikk azóta megjelent: *Studia Slavica* 24. 1978.

folytatni lehetne a kérdéseket egészen napjainkig. Ilyen és hasonló témák feldolgozása közép- és délkelet-európai perspektívában, ez mutatná meg a nyelv és az élet szoros kapcsolatát és e népek igazi nyelvi összetartozását.

Hogy ilyesmit megvalósíthassunk, némileg át kellene alakulnia nyelvészeink szemléletmódjának is. A ma uralkodó formalizmus miatt nehézségekbe ütközik még a témák elfogadtatása is. Az egyik aspiránsnak ajánlottam, hogy dolgozza fel a horvát jogi terminológia történetét vagy annak legalább egy korszakát. Ez ugyanis számos párhuzamosságot mutat a magyarral. Nemcsak arról van szó, hogy a horvátok számos magyar kifejezést vettek át, hanem mindkét nyelvben számos latin kifejezés is honosodott meg, és később német minta nyomán számos tükörszó keletkezett. A témát a TMB nyelvészeti szakbizottsága nem fogadta el, az illető azóta már más témán dolgozik. Valamikor kedves tervem volt a szóban forgó közép-délkelet-európai terület nyelvújításainak és helyesírási reformjainak összehasonlító bemutatása. Azóta ez a téma idegen tudósok érdeklődését is felkeltette. Elég, ha a német Henrik Becker és az angol Robert Auty nevét említem. Hogy a téma iránt napjainkban is mekkora az érdeklődés, mutatja éppen Robert Auty esete, aki 1973-ban a varsói nemzetközi szlavisztikai kongresszuson a purista nyelvművelésről tartott előadásával nem kevesebb mint tizenhat hozzászólást zúdított magára. Egy másik nagyon érdekes feladat volna pl. megvizsgálni a marxizmus terminológiájának kialakulását a kérdéses nyelvekben. Mikor jelennek meg az első ismertetések, kivonatok, majd a teljes fordítások? Hogyan próbálkoznak az egyes nyelvekben a terminusok visszaadásával, s a kísérletekből hogyan alakul ki végül az ingadozásoktól, variánsoktól mentes, szilárd marxista terminológia.

Tisztelt Osztály, kedves Vendégek! Az elmondottakban csak vázlatosan tudtam érzékeltetni azt, amit tettünk és azt, amit folyamatosan végeznünk kell. A múltira vonatkozóan részletesebb tájékoztatást fog nyújtani a magyarországi szlavisztikának Balczyk Emil vezetése alatt készülő retrospektív bibliográfiája. A jövőre nézve jóslatokba nem bocsátkozhatom, csak annyit ígérhetek, hogy mi öregek mindent elkövetünk, hogy váltáskor jó kezekbe adjuk a stafétabotot.